

УДК 002.2:316.77



Вікторія Маркова,

доктор наук із соціальних комунікацій, доцент,
завідувач кафедри бібліографознавства та
інформаційно-бібліографічної діяльності ХДАК

Формат книги у комунікативному вимірі

Розглянуто еволюцію функцій книжкового формату від початку нової ери й дотепер, тобто в історичному ракурсі.

Ключові слова: книжкова комунікація, книга, формат книги, соціокультурний підхід.

Обґрунтування М. Куфаєва щодо необхідності розглядати книгу як суб'єкт спілкування [6] набуває додаткової актуальності в умовах виклику нових інформаційних технологій, що становлять достатньо могутню конкуренцію традиційній книзі саме в комунікативному плані. Оскільки, якщо ми будемо розглядати книгу тільки як *засіб, спосіб, канал* передавання повідомлення, логічно припустити, що цю функцію оперативніше виконає електронний засіб комунікації. Саме той факт, що книга є повноправним суб'єктом комунікації, — найкращий аргумент на користь її життєздатності в умовах панування електронної комунікації. Як зазначав відомий російський мистецтвознавець С. Яковлев: "Книга починається з її тактильного відчуття, з того моменту, коли людина бере її в руки. Завдяки вибору матеріалу (глина шумерських табличок, береста російських грамот, папір сувоїв і фоліантів), формату, обсягу, обкладинці художник вирішує її долю, починає перетворювати її на витвір мистецтва. І тоді книгу можна, взявши в руки, погладити, відчутти гармонію її обсягу, твердість або пружність обкладинки і навіть відчутти запах свіжої друкарської фарби або віяння минулих часів..." [18]. Але якщо шрифт, внутрішнє художнє оформлення, ще можна втілити в електронному середовищі, то такі надто важливі для книжкової комунікації елементи матеріальної форми книги, як оклад чи обкладинка, формат, обсяг, матеріал, з якого вона виготовлена, в електронній книзі реалізуватися не можуть.

Особливу зацікавленість з огляду на взаємовплив електронної та книжкової комунікації викликає формат книги. Як відомо, слово "формат" латинського походження (форма — надаю форму) і донедавна вживалося як друкарський термін у таких словосполученнях, як "формат книги", "книжковий формат", "формат видання", "видавничий формат", і означало розмір друкованого видання, зошита, аркуша. Зараз значення слова "формат" суттєво розширилося. Можна констатувати той факт, що ми маємо справу із вторинним запозиченням. Нові тлумачення ще не знайшли відображення у друкованих словниках, але вже використовуються в електронних. Так, у Вікіпедії наводяться ще два значення слова формат: "спосіб внутрішньої організації, побудова структури, даних" (техн., комп.) та "спосіб побудови і подачі, форма проведення будь-чого" [12]. Тобто зараз ми можемо зустріти використання слова формат у таких словосполученнях, як "формат електронної книги", "книга у паперовому форматі". І, навіть, використання словосполучення "формат видання" не дає гарантії, що йдеться про його розмір, а не форму подачі матеріалу. Очевидно, що це явище спричинене суттєвим впливом книжкової комунікації, але у цьому разі нас

© Маркова В., 2014

буде цікавити формат у його традиційному друкарському сенсі. Оскільки ж формат буде розглянуто в історичному ракурсі, вважаємо за доцільне використання словосполучення "формат книги".

Публікації з видавничої справи багаті на рекомендації з вибору того чи іншого формату, але теоретичних побудов щодо створення книги як цілісного об'єкту, в якому формат є одним з найважливіших елементів, бракує. Винятком є теорія мистецтва книги В. Ляхова [7]. Еволюцію книжкової форми він розглядав як пристосування видання до виконання своєї головної функції — комунікативної, що полягає, на його думку, в збереженні та передаванні матеріалізованої думки, спілкуванні між людьми. Але книгу він розглядав як *засіб* для здійснення означених процесів, а еволюцію виводив суто з інформаційного підходу — як адаптацію книжкового організму до умов середовища, що змінюється. Дійсний же процес еволюції набагато складніший, у його русі задіяно багато факторів, він не є лінійним, а тому використання тільки інформаційного підходу суттєво збіднює реальну картину. Очевидно, що еволюційні процеси відбувалися в умовах певних типів культур, які суттєво впливали на них, а тому в цьому разі пріоритетне місце має поєднати саме соціокультурний підхід, що здатний відобразити комунікацію не лише на рівні "книга — читач", "текст — видання", а й "книга — культурно-історичний контекст".

Мета статті — розглянути еволюцію функцій книжкового формату.

Між 83 і 85 рр. н. е. римський поет Марціал написав книгу епіграм "Дарунки", а згодом, між 85 і 88 рр. н. е., сам оприлюднив (працею рабів-переписувачів) її в новій нетрадиційній формі кодексу. В другій епіграмі він звернувся до уявного читача з так би мовити рекламою своєї незвичайної книги:

*Ти, що бажаєш мати всюди з собою мої книжки
І в тривалу дорогу шукаєш як супутників їх,
Ці ось купи, що затиснув у коротких листочках пергамент:
У скриню великі клади, я ж і в руці уміщуєш.*

Акцентування уваги читача саме на формі книги свідчить про те, що вона була для того часу незвичною, а тому Марціал вдається до підкреслення її комунікативних переваг — малий розмір, що забезпечував зручність використання та дешевизну. До того ж поет знайшов удале поєднання змісту і форми — епіграми, що адресувалися пересічному читачеві, були втіленими в таку саму посвяченню форму — книжечку для нотаток, якою користувалися тоді римляни [17, с. 361—362].

І зовсім іншу стратегію нам демонструє Середньовіччя з характерним для нього створенням товстених томів, з

якими було надто важко працювати, вони ускладнювали процеси пошуку й ідентифікації творів. Очевидно, що така практика часто була комунікативно невиправданою, а зумовленою, насамперед, утилітарними причинами. Такі фоліанти більше прийнятні для збереження інформації, ніж для її використання. А тому недоцільно розглядати їхні комунікативні властивості в межах міжособистісної комунікації, вони створювалися здебільшого для іншого комунікативного виміру. Переписуючи книгу, середньовічний монах віддає славу Всевишньому: переписування книг — богоугодна справа. Загальновідомою є легенда про монаха, який багато грішив, але був гарним переписувачем. Коли ж він помер, були підраховані всі букви, які він написав, та всі гріхи, які він скоїв. Букв виявилось на одну більше, і грішний монах був прощений [5, с. 40]. Отже, не дивно, що за людськими критеріями ці фоліанти є "некомунікабельними", але вони спрямовані на комунікацію в іншому вимірі. Прикладом такої ж "некомунікабельності" є сувій "книги Мертвих", написаний на папірусі довжиною понад 30 метрів і призначений для захоронення разом зі своїм багатим власником [9, с. 3].

У подальшому ж розвитку, особливо із розповсюдженням книгодрукування, формати починають відігравати знакову роль, вони сигналізують щодо функціонального призначення певного видання. Як відомо, формат пергаментного кодексу визначався кількістю аркушів у зошиті, з яких потім зшивалася книга: один аркуш — folio, два — binio, чотири — quaternio. Розмір же одного аркуша відповідав шкурі тварини, із якої він був виготовлений. Тобто книгу розміром in folio можна було читати тільки з використанням пюпітра. Варто зазначити, що у подальшому ці самі розміри були поширені й на папір [4, с. 19]. Не дивно, що виготовлення книг здебільшого великих форматів суттєво погіршувало їхні комунікативні властивості. Великий формат обмежував динамічні властивості книг, до того ж вони коштували дуже дорого, адже на виготовлення однієї книги потрібно було стадо баранів. Але раніше вже зазначалося, що середньовічна книга, особливо рання, здебільшого не спрямовувалася на міжособистісну комунікацію. Головною для неї була символічна функція. Укладена в оправу, що являє собою замкнутий простір, багато оздоблена, великого розміру, вона втілювала єдність смислу і таким чином стала ключовою метафорою західноєвропейської культури, що розвивалася під знаком християнства. Варто пригадати вислів румунського поета Е. Чорана: "Книга кишенькового формату могла з'явитися тільки в епоху, коли посвячених більше немає" [14]. Середньовіччя ж себе усвідомлювало в постійному співвіднесенні з трансцендентним. І тільки ті процеси, що почали відбуватися в середньовічній культурі з XII ст., які, за влучним висловом Ж. Ле Гоффа, названі "з небес на землю", суттєво змінили спрямованість комунікативного вектора книжкової комунікації. Відтоді при створенні книги почали враховувати і людський фактор, і чим далі, тим більше.

У XIII ст. уже з'явилися і книжки малого формату. Але найрозповсюдженішими аж до ери книгодрукування були книги середнього та великого форматів. За формою ж кодекс Античності тяжіє до квадрата, такий самий вигляд мала і ранньосередньовічна книга (до VII ст.), але в подальшому вона стала прямокутною, тобто людинорозмірною. Що ж стосується перших книгодруків, то більшість їх було великого формату (in folio). Поступово ж поширеними у XV ст. стають книги форматом in quarta. Епізодично створюються навіть "кишенькові" видання. Як вважав М. Маклюен, портативність книги, як і мольбертового живопису, сприяла становленню культури індивідуальності [8, с. 358—361]. Великий же формат у ренесансний період поступово втрачав свої сакральні конотації, отримуючи нові — він став символом розкоші. Так, флорентієць Франческо ді Лапачино ство-

рив рукопис "Географії" Птолемея з великою кількістю кольорових карт у великому форматі, визнаний однією з найвідоміших книг Відродження саме завдяки розкішному виконанню та великому формату [3, с. 241]. У подальшому великий формат використовують також для підвищення статусу власної творчості. У 1616 р. Бен Джонсон видав книгу форматом in folio, яка мала назву "Праці" і містила його вірші, епіграми та драматургічні твори, що належали до "нижчих" жанрів і раніше видавалися в дешевих книжечках форматом in quarto. У подальшому ж таким чином були видані твори Вільяма Шекспіра й інших письменників [17].

Завдяки друкуванню книга стала доступною. І віднині місцем її знаходження був не тільки храм або келія монаха, університетська аудиторія або кабінет гуманіста, вона почала супроводжувати звичайних людей у їхньому повсякденні, читання перетворилось на поширену форму дозвілля [3, с. 241; 8, с. 358—361; 15, с. 339—358]. Революція ж читання у XVIII ст. узагалі сприяла тому, що малий формат у книгодручанні міцно зайняв свої позиції. Аристократи брали у подарок валізу з книжками, а торговцям було зручно доставляти їх усім бажаючим, а тих ставало все більше і більше. Тому обсяг книги зменшувався. Популярністю у читачів користувалися видання у восьму, дванадцятку і навіть шістнадцятку частину друкарського аркуша. "Книги роблять учених, брошури — людей", — таким був девіз нової епохи [2, с. 386—387]. Отже, поступово їхній формат набував свого комунікативного виміру. Він став відображенням цільового та читацького призначення певного видання: для друкування наукових та богослужбових, зазвичай, використовувався великий формат, для книг, що є повсякденними супутниками людини, як-то молитвеники, агіографічна література, художня література — використовувався малий формат. Крім того, формат став елементом видавничої стратегії та інструментом впливу на читачів щодо сприйняття творчості певного автора. Цю ж свою функцію він зберігає і до сьогодні [13, с. 225—228].

Слід зазначити, що формат і нині продовжує виконувати символічну функцію. Книга великого формату означає надійність, узагальненість, загальнознаність того змісту, який вона пропонує. У такому форматі випускають зазвичай довідкові видання (енциклопедії, словники), зводи законів, видання з мистецтва з багатим ілюстративним матеріалом (історії мистецтва, альбоми), а також подарункові, в яких великий формат є втіленням престижу самого подарунка. Малий формат книги уособлює безпосередній контакт із читачем, його символічне наповнення асоціюється з "надійним помічником", "вірним супутником", а тому таким форматом публікують книги, що призначені як для роботи, так і для розваги.

Під час дослідження книги як елемента книжкової комунікації, на наш погляд, варто прислухатися до ідей У. Еко щодо архітектурного знаку, в якому не складно помітити спорідненість з книжковим [16]. До речі, на спорідненість книги і будинку вказували такі видатні теоретики з мистецтва книги як В. Фаворський, А. Сидоров, Д. Валуєнко [68, 402, 448]. Як зазначав видатний художник-графік і теоретик мистецтва книги В. Фаворський: "Книга — це, з одного боку, технічний пристрій для читання, а з іншого — просторове зображення літературного твору. У цьому книга дуже нагадує архітектуру — і будинок споруджується для житла, для практичного використання, однак стає мистецтвом... тому що і в книзі, і в архітектурі функція не перешкоджає, а допомагає, дає стимул для просторового пластичного оформлення" [448, с. 60]. У. Еко в архітектурному знакові бачить означальне, означувальним якого є власне функціональне призначення. Так і матеріальне втілення змісту книги більшою мірою означає ту функцію, для якої вона створюється, ніж безпосередньо її зміст. Дитячу книжку ми ніколи не сплун-

таємо з науковою, водночас дві дитячі дуже легко сплутати, лише назва допоможе їх ідентифікувати. Означальним тут будуть усі елементи структури книги, усі вони сигналізуватимуть щодо функціонального призначення тексту. І формат є одним із таких елементів.

Таким чином, упродовж своєї еволюції як матеріальної форми, книга поступово набувала таких елементів, що сприяли подоланню її монологічної природи. Наважимося стверджувати, що вся історія еволюції книги є саме історією набуття нею здатності до діалогічних відносин з читачем, подолання обмеженості однолінійної трансляції думок від автора до читача. Традиційна книга в порівнянні з електронною є насиченим семіотичним простором, оскільки лише окремі елементи матеріальної форми книги реалізовані в електронній книзі. Це є ще одним аргументом на користь життєздатності традиційної книги.

Список використаної літератури

1. *Валуєнко Б. В.* Архітектура книги / Б. В. Валуєнко. — К. : Мистецтво, 1976. — 211 с.
2. *Виттман Р.* Революция чтения в конце XVIII в.? / Р. Виттман // История чтения в Западном мире: от Античности до наших дней / Г. Кавалло, Р. Шартье. — М., 2008. — С. 359—398.
3. *Графтон Э.* Гуманист за чтением / Э. Графтон // История чтения в Западном мире: от Античности до наших дней / Г. Кавалло, Р. Шартье. — М., 2008. — С. 225—265.
4. *Киселева Л. И.* Западноевропейская книга XIV—XV вв.: кодикологический и книговедческий аспекты / Л. И. Киселева. — Л. : Наука, 1985. — 303 с.
5. *Киселева Л. И.* О чем рассказывают средневековые рукописи : (рукописная книга в Западной Европе) / Л. И. Киселева — Л. : Наука, 1978. — 143 с.
6. *Куфаев М. Н.* Проблемы философии книги. Книга в процессе общения / М. Н. Куфаев. — М. : Наука, 2004. — 188 с.
7. *Ляхов В. Н.* Искусство книги / В. Н. Ляхов. — М. : Совет. художник, 1978. — 221 с.
8. *Маклюэн М.* Галактика Гуттенберга: становление человека печатающего / М. Маклюэн. — М. : Академ. проект : Фонд "Мир", 2005. — 495 с.
9. *Мецгер Б. М.* Текстология Нового Завета: рукописная традиция, возникновение искажений и реконструкция оригинала / Б. М. Мецгер. — М. : ББИ, 1996. — 325 с.
10. *Сидоров А. А.* Книга и жизнь : сб. книговедч. работ / А. А. Сидоров. — М. : Книга, 1972. — 231 с.
11. *Фаворский В. А.* О графике, как об основе книжного искусства / В. А. Фаворский // Искусство книги. — 1961. — Вып. 2. — С. 51—71.
12. *Формат.* — Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D4%EE%F0%EC%E0%F2>. — Заглавие с экрана.
13. *Чихольд Я.* Облик книги: избранные статьи о книжном оформлении / Я. Чихольд. — М. : Книга, 1980. — 239 с.
14. *Чоран Э. М.* Записные книжки, 1957—1972 гг. / Э. М. Чоран // Иностранная литература. — 1998. — № 11. — С. 224—244.
15. *Шартье Р.* Письменная культура и общество / Р. Шартье. — М. : Новое изд-во, 2006. — 270 с.
16. *Эко У.* Отсутствующая структура: введение в семиологию / У. Эко. — СПб. : Петрополис, 1998. — 430 с.
17. *Элиот С.* Формат, авторское право, цена: некоторые материальные векторы в литературной культуре / С. Элиот // Новое литературное обозрение. — 2005. — № 73. — С. 361—362.
18. *Яковлев Е. Г.* Эстетика. Искусствознание. Религиоведение / Е. Г. Яковлев. — М. : КДУ, 2005. — 639 с.

Рассмотрена эволюция функций книжного формата в историческом ракурсе.

An evolution of the book format functions is regarded.

Надійшла в редакцію 1 листопада 2013 року